

ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΤΟΥ VOLTAIRE ΚΑΙ ΤΟΥ J. LOCKE ΣΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΠΕΡΙ ΑΝΕΞΙΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΤΟΥ Ε. ΒΟΥΛΓΑΡΗ

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η συμβολή του Ε. Βούλγαρη (1716-1806) στη διαμόρφωση και την εξέλιξη του νεοελληνικού Διαφωτισμού υπήρξε και αναγνωρίζεται ως καταλυτική για δύο λόγους που δεν είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους¹. Πρώτον γιατί υπήρξε ένας «πανδαήμων»² διδάσκαλος, όπως προσημειώνει ο Σάβθας, που δίδαξε σε πολλά και σημαντικά σχολεία³ της εποχής του, και δεύτερον γιατί με το ογκώδες και πολυδιάστατο συγγραφικό του έργο⁴ έγινε, κατά την έκφραση του Κ. Κούμας⁵, ο κατεξοχήν εισηγητής «της νεωτέρας φιλοσοφίας εις τὴν Ἑλλάδα» και αναδείχθηκε «ἀνακαινιστὴς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας»⁶.

Μια σύντομη, ἔστω, περιδιάβαση των πιο σημαντικῶν ἔργων του Βούλγαρη, ὅπως της *Λογικῆς* (Λειψία 1776) και των *Ἀρεσκόντων τοῖς*

1. Βλ. ενδεικτικά για μια συνολική αποτίμηση της σκέψης και του έργου του Βούλγαρη από τον G. P. Henderson (μτφρ. Φ. Βώρος), *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού (1620-1830)*, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών, 1977, σσ. 65-110.

2. Κ. Σάβθας, *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων (1453-1821)*, ἐν Αθήναις 1868, σ. 569.

3. Ο Βούλγαρης δίδαξε διαδοχικά στη Μαρουτσαία σχολή Ιωαννίνων (1742-1746), στην Κοζάνη (1746-1750), πάλι στα Ιωάννινα (1750-1752), στην Αθωνιάδα (1753-1759), στην Πατριαρχική Σχολή Κων/πόλεως (1759-1761). Βλ. Τ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Α' [Βιβλιοθήκη της ἐν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας, 37], ἐν Αθήναις 1966, σσ. 385-387.

4. Εργογραφίες και βιογραφίες του Βούλγαρη συνέταξαν τον περασμένο αιώνα πολλοί ερευνητές και ιστοριοδίφες (Ζαβίρας, Αινιάν, Τανταλίδης, Βρεττός, Δημητρακόπουλος). Βλ. αναφορά Τ. Γριτσόπουλος, ὁ.π., σ. 397, σημ. 2, και Ε. Δ. Κολοκοτσάς, «Ευγένιος ο Βούλγαρης και το ἔργον αὐτοῦ», *Αθηνά* 30 (1917) 177-208.

5. Κ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. Α', ἐν Βιέννη 1818, σ. 25. Ο Ι. Μοισιόδαξ, μαθητὴς του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα Σχολή, παρά τη σκληρή κριτική που ἄσκησε στον δάσκαλό του (βλ. Χ. Νούτσος, «Ἡ κριτικὴ του Ι. Μοισιόδακα στον Ε. Βούλγαρη», *Δωδώνη* 25.3 [1996] 67-78), τον χαρακτηρίζει «κλεινόν», «σοφώτατον» και «ἔμβιον βιβλιοθήκην πολυμαθείας, ἐγγεγρακότεα τῇ διδακτικῇ ἐπαγγελίᾳ». Βλ. W. G. Tennemann (μτφρ. Κ. Κούμας), *Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών (ἀνατ.), 1973 (βλ. το «Ἐπίμετρον περὶ τῆς εἰς νεωτέραν Ἑλλάδα καταστάσεως τῆς φιλοσοφίας» που παραθέτει ο Κούμας, σ. 209).

6. Κ. Κούμας, *Σύνταγμα ...*, ὁ.π., σ. 25.

φιλοσόφους (Βιέννη 1805), μας πείθει ότι στη σκέψη του Βούλγαρη είχαν συγχωνευθεί, με εκλεκτικό πάντοτε τρόπο, η αρχαία ελληνική φιλοσοφία και τα επιτεύγματα της νεότερης ευρωπαϊκής επιστήμης και φιλοσοφίας. Έτσι νομιμοποιούνται οι αξιολογικές κρίσεις που διατυπώθηκαν τόσο από τον Κούμα όσο και από τον Αινιάνα τον 19ο αιώνα. Ο πρώτος τονίζει χαρακτηριστικά πως ο Βούλγαρης γνώριζε και δίδαξε την ευρωπαϊκή φιλοσοφία, αφού «εισηγάγε εις τὰ σχολεία τὰς μεταμεθοδεύσεις τοῦ Βάκωνος, τοῦ Καρτεσίου, τοῦ Λεϊβνιτίου, τοῦ Βολταίρου καὶ ὄσων μετὰ τούτους εἶχον κοπιᾶσαι ἕως τοὺς χρόνους ἐκείνους εἰς κάθαρσιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας»⁷, ενώ ο δεύτερος τονίζει όχι μόνο την πολυμαθία αλλά και τον εκλεκτισμό του Βούλγαρη⁸, γράφοντας: «ὄτε ἐφιλοσόφει, ἐφαίνεται Ἄριστοτέλης ὁμιλῶν τὰς ἀνεπτυγμένας ἀρχὰς τοῦ Νεῦθωνος ἢ Καρτέσιος πλατωνίζων κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν φωνήν»⁹.

Οι παραπάνω απόψεις δεν φανερώνουν μόνο την οικουμενικότητα του πνεύματος του Βούλγαρη και τον εκλεκτισμό του, αλλά και κάτι άλλο πιο σημαντικό: αποδεικνύουν *a priori* ότι δεν είναι εύκολο να τυποποιήσουμε τον στοχασμό του Βούλγαρη προκειμένου να τον κατατάξουμε στον χώρο των «anciens» ή των «modernes»¹⁰, ανάμεσα στους οποίους υπήρξε έντονη και μακρά διαμάχη σχετικά με την προτεραιότητα ή μη της αρχαίας παράδοσης και τον τρόπο αντιμετώπισής της. Η διαμάχη αυτή, ως γνωστόν, εμφανίσθηκε στην Ευρώπη, αλλά στη συνέχεια μεταφέρθηκε στους κόλπους της πνευματικής κίνησης του νεοελληνικού Διαφωτισμού¹¹ και διαμόρφωσε δύο πνευματικοπολιτικά ρεύματα: από τη μια μεριά το συντηρητικό και από την άλλη το προοδευτικό ή ανανεωτικό. Ο Βούλγαρης υπερβαίνει τις πιο πολλές φορές αυτήν την αντιπαράθεση και επιδιώκει συνειδητά να συνδυάσει αρχαίες και νεότερες απόψεις πάνω σε

7. Ὁ.π., σσ. η'-θ'.

8. Ο ίδιος ο Βούλγαρης ομολογεί πολλές φορές τον εκλεκτισμό του. Βλ. ενδεικτικά στη *Λογική*, όπου κάνει εκτενή αναφορά στους «Εκλεκτικούς» φιλοσόφους (σ. 29), τους οποίους και επαινεί για τη στάση που κράτησαν: «Ἡ αἵρεσις τῶν ἐκλεκτικῶν πρωτίστη ἂν ὡς εἰκὸς τῶν ἄλλων ταχθῆ καὶ χρόνῳ καὶ τιμιότητι». Βλ. και *Λογική*, σ. 55.

9. Γ. Αινιάνος, *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως*, ἐν Ἀθήναις 1838, σ. η'.

10. Η διαμάχη αυτή είχε ως αφετηρία τη σύγκριση των επιτευγμάτων του πρώτου μισού του 17ου αιώνα στην επιστήμη και τη φιλοσοφία προς τα δημιουργήματα της κλασικής αρχαιότητας. Αποτέλεσμα αυτής της σύγκρισης ήταν άλλοι ν' απορρίπτουν την «αυθεντία» (auctoritas) της αρχαιότητας και να υμνούν τα νεότερα επιστημονικά κατορθώματα, ενώ άλλοι να παραμένουν ένθερμοι θιασώτες του ανεπανόληπτου μεγαλείου της αρχαιότητας. Βλ. σχετικά Ι. Γ. Δελλής, *Η συμβολή της αρχαίας ατομικής θεωρίας στην πρόοδο της φυσικής το 17ο αιώνα*, Πάτρα, Παν/μιο Πατρών, 1998, σσ. 23-31, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

11. Το θέμα αυτό στον νεοελληνικό Διαφωτισμό το εξετάζει ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης στο αξιολόγο έργο του *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1996, σσ. 223-250.

οποιοδήποτε θέμα αναλύει. Διακρίνεται από μετριοπάθεια και διαλλακτικότητα στις φιλοσοφικές του τοποθετήσεις και δηλώνει ευθαρσώς: «ήμῖν ἀφισταμένοις τῶν ἀκροτήτων, τῆς μεσότητος ἀπανταχοῦ ἐκτέον».

Το πρόβλημα των επιδράσεων ή, ακριβέστερα, του τρόπου με τον οποίον ο Βούλγαρης μελετά και αφομοιώνει τη δυτική φιλοσοφία του 17ου και 18ου αι. έχει προσελκύσει τα τελευταία χρόνια το ζωντανό ενδιαφέρον πολλών μελετητών. Έτσι, έχουν μελετηθεί ειδικότερα οι αναφορές του Βούλγαρη στους Bacon, Wolff¹², Descartes¹³ και Newton¹⁴.

2. Η αναφορά του Βούλγαρη στον Βολταίρο

Αν αποδεχθούμε την τριμερή περιοδολόγηση του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο, την οποία προτείνει ο Κ. Δημαράς¹⁵ με κριτήριο τη δυναμική της σχέσης του με τη γαλλική παιδεία, τότε η πρώτη χαρακτηρίζεται από την έντονη παρουσία του ονόματος και των ιδεών του Βολταίρου στον ελληνικό χώρο. Ο Βούλγαρης ανήκει σ' αυτήν την περίοδο και γνωρίζει πολύ νωρίς, από την εποχή των σπουδών του στην Πάντοβα, τα κείμενα του Βολταίρου· εξάλλου, γνώριζε πολύ καλά τη γαλλική γλώσσα. Αρχικά ο Βούλγαρης αναφέρει τον Βολταίρο (Ουολταΐριο) στο 6ο κεφ. του δευτέρου βιβλίου της *Λογικής*, που έχει τον τίτλο: «Όπως τὸ πιθανὸν παραδεκτέον ἐν τοῖς ὑπὸ τῶν ἄλλων, ἢ διὰ λόγου μαρτυρουμένοις, ἢ ἐν συγγράμμασιν ιστορουμένοις»¹⁶. Εξετάζοντας ο Βούλγαρης στο σημείο αυτό την αξιοπιστία της ιστορικής γνώσης και την αντικειμενικότητα των ιστορικών συγγραφέων, διατηρεῖ επιφυλάξεις ως προς την ακρίβεια των εκάστοτε ιστορουμένων, εκτός από την περίπτωση του «αὐτόπτας γενέσθαι τοῦ πράγματος».

Για τα γεγονότα που αναφέρουν οι ιστορικοί χρειάζεται πολλή σκέψη και ακριβής έλεγχος προκειμένου να εξετασθεῖ αν αυτά που αναφέρουν οι ιστορικοί είναι από τα δυνατά να συμβούν, γεγονός που συμβαίνει

12. Βλ. Π. Νούτσος, «Ευγένιος Βούλγαρης και Francis Bacon: τα “νοσοποιά αίτια της δύναμης του Γνωστικού” και τα “είδωλα του Νου”», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980) 151-161· του ίδιου, «Η λειτουργία του νεωτερικού πνεύματος στη Λογική του Βούλγαρη», *Δωδώνη* 13 (1984) 139-144.

13. Ι. Γ. Δελλής, «Καρτεσιανές γνωσιολογικές απόψεις στη Λογική του Ε. Βούλγαρη», στον τόμο: *Ορθοδοξία και οικουμένη. Χαριστήριος τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α΄*, Αθήνα, Αρμός, 2000, σσ. 285-300.

14. Ι. Γ. Δελλής, «Νευτώνειες επιδράσεις στη σκέψη του Ευγενίου Βουλγάρεως: Μεθοδολογικές και οντολογικές προϋποθέσεις ερμηνείας της φύσης», *Νεύσις* 8 (1999) 31-53.

15. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, ⁶1993, σ. 10. Στο ίδιο έργο βλ. αναλυτικότερα το περιεκτικό κεφάλαιο: «Ο Βολταίρος στην Ελλάδα» (σσ. 145-175).

16. *Λογική*, σ. 311, σημ. 1.

όταν συμπαρουσιάζονται με τις περιστάσεις ή ανατρέπονται εξ ολοκλήρου απ' αυτές. Αν δεν συμβαίνει αυτό και αναφέρονται κάποια γεγονότα «δυσχερή» και από εκείνα που δε συμβαίνουν εύκολα, τότε τα πρώτα ελέγχονται ως ψευδή από μόνα τους, ενώ τα δεύτερα δημιουργούν πολλές υπόνοιες ως προς την αλήθεια τους και γι' αυτό είναι «δυσπαράδεκτα». Στο σημείο αυτό ο Βούλγαρης επικαλείται την άποψη του Βολταίρου, ομολογώντας ότι γι' αυτόν είναι «ὁ καθ' ἡμᾶς ἐν εὐκλείᾳ περιών», για να συμφωνήσει με όσα σημειώνει ο Βολταίρος σχετικά με την ιστορία: «πᾶν ὄ,τι, φησίν, οὔτε τῇ περὶ φύσεως ἐπιστήμη συνάδον ἐστίν, οὔτε τῷ ὀρθῷ λόγῳ συμβαίνον, οὔτε τῇ ἀνθρωπίνῃ καρδίᾳ σύμφωνον, μυθῶδες ἄντικρυς εἶναι τακτέον· τὸ δὲ λοιπὸν ἴσον, ὑπὸ τε συνετῶν ἀνδρῶν καὶ ὁμοχρόνων γενομένων τῷ πράγματι, μαρτυρεῖται, αὐτὸ τὸ ψῆγμα τὸ χρυσὸν ἐστὶ τὸ ζητημένον»¹⁷.

Χρόνια μετά την έκδοση της *Λογικῆς* στα 1766, ο Βούλγαρης, εκδηλώνοντας την εκτίμησή του για τις ιδέες του Βολταίρου, δημοσίευσε τη μετάφραση του έργου του *Μέμνων*¹⁸. Στη συνέχεια, στα 1768, δημοσίευσε ανώνυμα τη μετάφραση του έργου του γάλλου φιλοσόφου *Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne* (*Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας. Δοκίμιον ἱστορικὸν καὶ κριτικόν*). Τόπος έκδοσης δεν αναγράφεται. Ο Μ. Γεδεών αναφέρει ότι είναι η Λειψία¹⁹. Όλοι συμφωνούν ότι μεταφραστής του *Δοκιμίου* είναι ο Βούλγαρης: αυτό μαρτυρείται και από το γλωσσικό ιδίωμα, που είναι όμοιο μ' εκείνο της *Λογικῆς*. Ο Αινιάν αναδημοσίευσε τη μετάφραση του *Δοκιμίου* στον Β' τόμο *Ἐκ τῶν συγγραμμάτων Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως* (Αθήνα 1838), αντικριστά με το γαλλικό κείμενο, όπως ήταν και στην πρώτη έκδοση.

Στην προσφώνηση «Πρὸς φιλαναγνώστην» (σσ. α'-ζ') ο Βούλγαρης

17. Ο Βούλγαρης δηλώνει ότι αυτό το παράθεμα το δανείζεται από το έργο του Βολταίρου *Des mensonges imprimés*.

18. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, ό.π., σ. 150. Ο Σάθας (ό.π., σ. 571) στον πίνακα των μεταφράσεων αναφέρει ότι ο Βούλγαρης μετέφρασε «Διεγερτικά Βολταίρου δύο», ενώ δεν κάνει μνεία για τη μετάφραση του *Μέμνωνος*. Ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης (ό.π., σ. 611) αναφέρει και τη μετάφραση μιας επιστολής του «Ουολταίρου προς την Αυτοκρατορίσσαν των Ρώσων» (Πετρούπολη 1771). Βλ. την ανατύπωση: Φ. Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία (1515-1799)*, Αθήνα 1973, σσ. 303-307. Την επιστολή αυτή ο Βολταίρος την έγραψε με αφορμή τα γεγονότα του ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774). Η επιστολή έχει εκθιαστικό ύφος: σ' αυτήν ο Βολταίρος εκφράζει την ελπίδα του να επιτύχει η ρωσική πολιτική για την ανασύσταση του ελληνικού κράτους στην εγγύς Ανατολή.

19. Ο Γ. Κεχαγιόγλου, «Βενετική έκδοση του *Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας* του Ευγενίου Βούλγαρη», *Ελληνικά* 44.2 (1994) 453-460, πιθανολογεί ότι η μετάφραση επιχειρήθηκε να εκδοθεῖ και στη Βενετία και εκτιμά ότι «πρέπει να έπαιξε» σημαντικό «ρόλο στην ιδεολογική και γραμματειακή ιστορία του νέου Ελληνισμού», πολύ ευρύτερο από αυτόν της εισαγωγής των νεολογισμών «ανεξίθρησκεία» και «δοκίμιον», για την οποία συνήθως μνημονεύεται.

αναφέρεται σε δύο θέματα: (α) στον συγγραφέα του έργου, το οποίο είχε δει το φως έναν χρόνο νωρίτερα από τη μετάφρασή του (1767) «έν Βασιλεία», και (β) στους λόγους που τον οδήγησαν στη μετάφρασή του. Το «Βιβλιάριον», όπως γράφει ο Βούλγαρης, είχε ως «συγγραφέα Ίωσήφ τινά Βουρδιλλούον Νομοδιδάσκαλον». Ο ίδιος αποκαλύπτει πως από το ύφος και το περιεχόμενο προκύπτει ότι συγγραφέας του βιβλίου είναι ο Βολταίρος, αφού με κριτική διάθεση σημειώνει: «Ὁ Βολτάριος πάντοτε εἶναι Βολτάριος, καλὰ κακοῖς συναναφύρων ἐν τοῖς ἑαυτοῦ πονήμασι, καὶ συγκαταμιγνύς μὲ τὰ ἄξια παραδοχῆς καὶ ἐπαίνου τὰ ἀποστροφῆς καὶ μέμφεως ἄξια». Ο Βούλγαρης γνώριζε πολύ καλά ότι ο συγγραφέας του έργου που μεταφράζει ήταν ο Βολταίρος, και δεν φαίνεται να το συμπεραίνει αυτό μόνο από τη συνήθεια του Βολταίρου να ανακατεύει τα αξιόπαινα με τα αξιόμειπτα. Ο λόγος για τον οποίο μετάφρασε το έργο είναι ότι τα περιεχόμενά του «δὲν εἶναι πράγματα εἰς τὸ γένος παντελῶς ἀδιάφορα». Πράγματι, στην πρώτη παράγραφο του *Δοκιμίου* του ο Βολταίρος γράφει πως, προτού προβεί στην ανάλυση του προβλήματος της Πολωνίας, «ἀναγκαῖον εἶναι πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ παραστήσω, ἢ τῶν Γραικῶν Ἐκκλησία ὅποια τις εἶναι». Εξάλλου, η διαπίστωση ότι ο Βολταίρος στο έργο του καταφερόταν κατά της Παπικής Εκκλησίας ήταν κάτι που έβλεπε ευνοϊκά ο Βούλγαρης, γιατί του έδινε την ευκαιρία με τα σχόλια που πρόσθεσε στη μετάφραση να θεμελιώσει την άποψη ότι ο καθολικισμός ασκεί επιθετική πολιτική εναντίον της Πολωνίας αλλά και εναντίον των ορθόδοξων περιοχών²⁰. Ο Βούλγαρης πρόσθεσε στη μετάφραση πολλές και λεπτομερείς σημειώσεις, που στο σύνολό τους συνιστούν μια μορφή πραγματολογικού και ιστορικού υπομνηματισμού²¹. ενώ η μετάφραση του κειμένου του Βολταίρου καταλαμβάνει 75 σελίδες, τα σχόλια έχουν διπλάσια έκταση (149).

Σε κάθε περίπτωση παραμένει ανοιχτό το ερώτημα: πού οφείλεται η συμπάθεια του Βούλγαρη για τις ιδέες του Βολταίρου, σε σημείο που να μεταφράσει το έργο του και να γίνει αυτό αφορμή για να γράψει ο ίδιος στη συνέχεια το *Σχεδιάσμα*, τη στιγμή που ο Βολταίρος χαρακτηρίστηκε άθεος και αφορίσθηκε από την Καθολική Εκκλησία; Η απάντηση στο

20. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σσ. 64-65.

21. Χαρακτηριστικό δείγμα του ενδελεχούς σχολιασμού που κάνει ο Βούλγαρης στο κείμενο του Βολταίρου είναι ότι στην πρώτη σημείωσή του επιχειρεί να δώσει ορισμό του όρου «δοκίμιον» (essai) που υπάρχει στον τίτλο του έργου. Γράφει πως οι συγγραφείς ονομάζουν «δοκίμιον» το «σύγγραμμα» όπου επιχειρούν να γράψουν σχετικά με ένα θέμα για το οποίο δεν έχει γράψει άλλος. Αποτελεί γι' αυτούς μια μορφή «πρώτης απόπειρας», μια «ατελή σκιαγραφία», με την οποία ο συγγραφέας από τη μια μεριά σχεδιάζει το «έργον» και από την άλλη προαναγγέλλει ότι στο μέλλον μπορεί να επανέλθει στο θέμα ώστε να καταστήσει το έργο του «ακριβέστερο κ' τελειότερο».

ερώτημα μπορεί να δοθεί, αν συνεξετάσει κανείς την τότε επικρατούσα πολιτική κατάσταση και ειδικότερα τις πολιτικές προθέσεις της Ρωσίας ειδικά για τα Βαλκάνια. Προκαταβολικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Βούλγαρης με τις θέσεις του υποστηρίζει με διάφορους τρόπους τα πολιτικά σχέδια της ρωσικής πολιτικής, χωρίς, ωστόσο, να υπάρχουν στο κείμενό του φανεροί πολιτικοί υπαινιγμοί. Ο Κ. Δημαράς παρατηρεί κάτι πολύ σημαντικό, που βοηθάει στο να δοθεί απάντηση στο παραπάνω ερώτημα: «Οι σχέσεις της ελληνικής εκκλησίας με τη Ρωσία, οι σχέσεις της Αικατερίνης με τους φιλοσόφους της, ρυθμίζουν το παιχνίδι των δράσεων και αντιδράσεων της ελληνικής σκέψης»²², σε σχέση πάντοτε με την πρόσληψη των διαφωτιστικών ιδεών. Αυτό μπορεί να το διαπιστώσει κανείς και στη συγκεκριμένη περίπτωση. Σε μια εποχή κατά την οποία η Αικατερίνη είχε λόγους να διατηρεί φιλικές σχέσεις με φιλελεύθερους διανοούμενους, όπως ο Βολταίρος, ο Βούλγαρης υπηρετεί αυτούς τους λόγους ως αντίδωρο προς τη μεγάλη προστάτιδά του. Το *Δοκίμιο* του Βολταίρου είναι ένας πραγματικός ύμνος στην Αικατερίνη Β' και την πολιτική της. Αυτό το επιβεβαιώνουν οι συχνές αναφορές του Βολταίρου στην πολιτική πρακτική της Αικατερίνης, όπως ότι: (α) η «Αικατερίνη Δευτέρα» ευνοεί την ορθοδοξία, γεγονός που εξασφαλίζει την πολιτική ησυχία στην Πολωνία και την υποχρεώνει να παραμείνει, για το συμφέρον της, υπό την αυτοκρατορία (Δοκίμιο, σ. 59): (β) η «Βασίλειος αύλη», χάρη στην επιτυχημένη δράση της Αικατερίνης Β', είναι η πλέον «λαμπρά και άγλαοπρεπής τῆς Εὐρώπης» (Δοκίμιο, σ. 71), διότι προσκαλεί «άπαντας τοὺς ξένους» στην πατρίδα της και «συνίστησι μίαν Αὐτοκρατορίαν καὶ ἓνα αἰῶνα νέον». Ο Βούλγαρης, λοιπόν, μεταφράζει το κείμενο του Βολταίρου, γιατί θέλει να αποσπάσει ή να διατηρήσει την εύνοια της Αικατερίνης²³. Όταν, όμως, η Αικατερίνη διακόπτει τις σχέσεις με την ελευθεριάζουσα γαλλική σκέψη, ο Βούλγαρης αντιλαμβάνεται αμέσως τις λεπτές αυτές αλλαγές και σε μία *Επιστολή* του απαντητική στο έργο του «Ανώνυμου του 1789» καταδικάζει απερίφραστα τον Βολταίρο κατατάσσοντάς τον στα «μεγάλα καὶ ἐξακουστὰ ἐπὶ δυσσεβείᾳ ὀνόματα»²⁴. Δεν μπορεί, λοιπόν, να ισχυρισθεί κανείς ανεπιφύλακτα ότι ο Βούλγαρης

22. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 148.

23. Για τη σταδιοδρομία του Βούλγαρη ως προστατευόμενου της Αικατερίνης Β' στη Ρωσία βλ. τη συνοπτική αναφορά του Τ. Αθ. Γριτσόπουλου, *Πατριαρχική ...*, *ό.π.*, σ. 387, και την εκτενή του St. K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, New York 1982, σσ. 13 κ.ε.

24. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 155. Την *Επιστολή* αυτή την έχει εκδώσει ο Κ. Θ. Δημαράς (σσ. 413-460), με εισαγωγή, σχόλια και υπαινικτικές αναφορές σχετικά με το πρόβλημα του συντάκτη της.

συμπαθεί ανενδοίαστα τις ιδέες του Βολταίρου· αυτό γίνεται ευκαιριακά, για να στηρίξει την πολιτική της Αικατερίνης Β', που ευνοεί την ορθόδοξη πίστη. Γι' αυτό μεταφράζει το έργο του.

3. Το Σχεδιάσμα περί τῆς Ἀνεξιθρησκείας, ἤτοι περί τῆς ἀνοχῆς τῶν ἑτεροθρήσκων του Ε. Βούλγαρη

Στην προσφώνηση προς τον «φιλιαναγνώστην» ο Βούλγαρης γράφει: «Εἰς τὸ τέλος τοῦ Βιβλίου ἐπροστέθη τὸ Σχεδιάσμα περί τῆς Ἀνεξιθρησκείας· ἐφάνη δὲ εὐλογον καὶ ἀναγκαῖον νὰ προστεθῆ, ὡς ὑπόθεσις, περί ἧς συχνὴ γίνεται μνεῖα καὶ πρὸς ἣν ἐπ' εὐθείας ἀποβλέπει ὅλον τὸ ἐκδιδόμενον πονημάτιον». Η δήλωση αὐτὴ δείχνει ὅτι: (α) τὸ πρόβλημα τῆς ἀνεξιθρησκείας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ἦταν μόνον ὑπαρκτό, ἀλλὰ προκαλοῦσε καὶ πολλὰ συζητήσεις· (β) ὁ Βούλγαρης, θεωρώντας «εὐλογον καὶ ἀναγκαῖον» νὰ προστεθῆ στο *Δοκίμιο* τοῦ Βολταίρου τὸ δικό του *Σχεδιάσμα*, υποδηλώνει ὅτι αὐτὰ τὰ δύο κείμενα ἔχουν ἀμεση σχέση ἀπὸ πλευρὰς περιεχομένου ἢ, τουλάχιστον, υπηρετοῦν τὸν ἴδιο σκοπὸ. Ἐνα εὐλογο ἐρώτημα που προβάλλει ἐδῶ εἶναι γιατί ὁ Βούλγαρης ἔγραψε τὸ *Σχεδιάσμα*; Ὅπωςδήποτε εἶχε ὡς ἀφορμὴ σε μεγάλο βαθμὸ αὐτὰ που γράφει ὁ Βολταίρος (καὶ ὄχι μόνον αὐτός, ὅπως θα δείξουμε παρακάτω). Ὁ σκοπὸς τῆς συγγραφῆς του διαφαίνεται ἀπὸ ὅσα γράφει ὁ Βούλγαρης στὴν τελευταία (α.ρ. 176)²⁵ σημείωση στὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου. Ὁ ἴδιος ὁ Βολταίρος στο κείμενό του ἀποκαλεῖ τὴ βασίλισσα Αἰκατερίνη Β' τῆς Ρωσίας «Ἀπόστολον τῆς ἀνοχῆς», ἐξαιτίας τῆς πολιτικῆς τῆς ἀπέναντι στους ἑτερόθρησκους, ἀφοῦ σε κώδικα νόμων που συντάχθηκε μετὰ ἀπὸ διαταγὴ τῆς, ὅπως γράφει ὁ Βολταίρος, «πρώτιστος τῶν νόμων εἶναι ὁ νόμος τῆς ἀνοχῆς τῶν ἑτεροθρήσκων»²⁶. Ὁ Βούλγαρης, λοιπόν, ἐπιδιώκοντας νὰ ἐνισχύσει ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναδείξει τὴν πολιτικὴ τῆς Αἰκατερίνης, ἡ ὁποία εἶχε ἐπιδείξει τὴν εὐχρινὴ φιλία τῆς πρὸς τὸν χριστιανὸ κληρικὸ καὶ κυρίως πρὸς τὴν ορθόδοξη πίστη, ἀποφασίζει νὰ ἀναλύσει περισσότερο τὴν ἀρχὴ τῆς «ἀνοχῆς», ὅπως τὴν εἶχε κατανοήσει καὶ κατὰ τὴν μετάφραση τοῦ *Δοκιμίου*. Σαφῶς, ὡστόσο, δηλώνει ὅτι «ἐπειδὴ πολλάκις παρενέπεσε λόγος δι' ὅλου τοῦ παρόντος Συγγραμμάτιου (εν. τοῦ *Δοκιμίου* τοῦ Βολταίρου) περί τῆς ἀνοχῆς τῶν ἑτεροθρήσκων, καὶ τοῦτο μάλιστα φαίνεται νὰ εἶναι τοῦ βιβλιαρίου τούτου τὸ κεφαλαϊωδέστατον, ὅρα ἐφεξῆς ἐν μέρει ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ, ποῖος εἶναι τῆς τοιαύτης Ἀνοχῆς ὁ εὐλογὸς ὅρος καὶ τὸ μέτρον τὸ δίκαιον». Με τὸ *Σχεδιάσμα* του ἐπιδιώκει νὰ δηλώ-

25. Βλ. *Σχεδιάσμα*, ὁ.π., σσ. 149-1950.

26. Βλ. Βολταίρου, *Δοκίμιον*, ὁ.π., σ. 69.

σει τα όρια και το μέτρο της «ανοχής».

Το πρόβλημα της ανεξιθρησκίας έγινε νωρίς στην Ευρώπη αντικείμενο φιλοσοφικής κριτικής και πολιτικής θεωρίας, αφού η διασφάλιση του καθεστώτος της ανεξιθρησκίας συνδεόταν με τη μορφή άσκησης της εξουσίας και τις επιδιώξεις της. Το πρόβλημα ήταν ενδιαφέρον τόσο από θεωρητική άποψη όσο και από πρακτική, αφού οι αντιθέσεις ανάμεσα στους χριστιανούς ποικίλων αποχρώσεων σε θέματα λατρείας κατέληγαν στη βία και τη χρήση των όπλων, με ανάμειξη της εξουσίας υπέρ της μίας ή της άλλης παράταξης.

Πρώτος ο J. Locke δημοσίευσε ανώνυμα, όταν ήταν εξόριστος στην Ολλανδία, τη γνωστή *Epistola de tolerantia* (1689) στη λατινική γλώσσα²⁷. Πιστεύουμε ότι οι απόψεις του Locke επηρέασαν σε κάποιο βαθμό τον Βολταίρο. Ο Βολταίρος παρέμεινε στην Αγγλία (1726-1728), όπου μελέτησε και τα κείμενα του Locke, γι' αυτό δικαιολογημένα ο Russell γράφει πως ο Βολταίρος ήταν ο κυριότερος φορέας της επίδρασης των πολιτικών ιδεών του Locke στη Γαλλία²⁸, ενώ ο ίδιος ο Βολταίρος στις *Φιλοσοφικές επιστολές* του²⁹ (1734) αποκαλεί τον Locke «σοφό άνδρα». Άλλω-

27. Κατά τη συγγραφή αυτής της μελέτης θα χρησιμοποιήσουμε την κομψή, κυρίως όμως αξιόπιστη, μετάφραση που εκπόνησε πρόσφατα ο Γιάννης Πλάγγεσης, J. Locke, *Επιστολή για την Ανεξιθρησκία. Epistola de tolerantia*, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 1998 (στο εξής: *Epistola de tolerantia*). Η αντικριστή μετάφραση (λατινοελληνικό κείμενο) συνοδεύεται από μια εκτενή και πολύ περιεκτική εισαγωγή που αναφέρεται στο θέμα της «tolerantia» στην ευρωπαϊκή σκέψη του 17ου αι. και στα μεταγενέστερα χρόνια, από εξονυχιστική βιβλιογραφία, γλωσσάριο όρων και σχόλια. Επίσης έχουμε υπόψη μας την αγγλική έκδοση, *A Letter concerning Toleration* (λατινικό κείμενο και αγγλική μετάφραση), εισ.-σχόλια Mario Montuori, The Hague, Martinus Nijhoff, 1963.

28. B. Russell, *A History of Western Philosophy*, N. York 1945, σ. 642.

29. Η αναφορά μου από τον τόμο Φρ. Σατελέ (επιμ.), *Η φιλοσοφία. Από τον Γαλιλαίο ως τον Ζ. Ζ. Ρουσσώ*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, Γνώση, 1985, σ. 277. Οι *Φιλοσοφικές επιστολές*, που γράφτηκαν στο Λονδίνο (στα αγγλικά, 1733) αποτελούν έναν τόμο σημειώσεων, ιδεών, θεμάτων, προβλημάτων και ενός πλούσιου υλικού που συγκέντρωσε ο Βολταίρος κατά την παραμονή του στην Αγγλία και το οποίο εκμεταλλευόταν σ' όλη του τη ζωή. Στις *Επιστολές* ο Βολταίρος αναφέρεται με θαυμασμό στον Locke και τον στοχασμό του. Στην 13η επιστολή με τίτλο «Περί του κ. Locke» σημειώνει γι' αυτόν: «Ουδέποτε ίσως υπήρξε σοφότερο και μεθοδικότερο πνεύμα ή αυστηρότερος ειδήμων της Λογικής από τον κ. Locke [...] απεκάλυψε στους ανθρώπους τα περί ανθρωπίνου λογισμού, καθώς ένας έξοχος ανατόμος εξηγεί τις κινητήριες δυνάμεις του ανθρωπίνου πνεύματος [...]» (*Φιλοσοφικές επιστολές*, μτφρ. Ν. Αλιφέρης, Αθήνα 1989, σσ. 93 και 96). Ο Βολταίρος στο έργο του *Le philosophe ignorant* (1766, σ. 95) δεν ομολογεί μόνο ότι γνωρίζει πολύ καλά τον στοχασμό του Locke, αλλά και εκφράζει απερίφραστα τον θαυμασμό που τρέφει γι' αυτόν τον εξαιρετο άνδρα, ο οποίος «τον μορφώνει και τον μαθαίνει να έχει αυτοπεποίθηση». Συμφωνώντας με την κριτική που ασκεί ο Locke στη θεωρία του Descartes για τις «έμφυτες ιδέες» (*innatae notionēs*) αναφέρεται εκτενώς στο πρώτο βιβλίο του *Essay* (σ. 99) του άγγλου φιλοσόφου, αν και σε κάποια σημεία διαφωνεί ως έναν βαθμό μαζί του και ανασκευάζει κάποιες απόψεις του. Δέχεται τη θέση του Locke ότι κανείς άνθρωπος δε γεννιέται με έμφυτες ανε-

στε, ο Βολταίρος μπορούσε να μελετήσει την ίδια την *Epistola*. Είναι χρήσιμο να επιμείνουμε εδώ σε κάποιες ακόμη πληροφορίες σχετικά με την έκταση των επιδράσεων της *Epistola* και ειδικότερα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο γνωρίζει και προσλαμβάνει το περιεχόμενό της ο Βολταίρος· αυτό θα μας βοηθήσει στις αναλύσεις μας, αφού, εκτός άλλων, θα επιχειρήσουμε ν' αποδείξουμε ότι ο Βούλγαρης έχει κυρίως υπόψη του το κείμενο του Locke. Το κείμενο του Locke έγινε πολύ σύντομα γνωστό σ' ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη όχι μόνο εξαιτίας της επικαιρότητας των ιδεών του, αφού εστιαζόταν στις έντονες θρησκευτικές (που οδηγούσαν σε τεράστιες κοινωνικοπολιτικές) διαταραχές και ανακατατάξεις και έπιανε τον σφυγμό των πνευματικοπολιτικών ζυμώσεων πάνω στο θέμα αυτό, αλλά και διότι προωθήθηκε πολύ από ανθρώπους του περιβάλλοντος του Locke στην Ολλανδία, οι οποίοι συμεριζόνταν τις απόψεις του. Στην αγγλική έκδοση του Mario Montuori³⁰ προτάσσεται προσφώνηση στον «Αναγνώστη», όπου δηλώνεται ότι η *Epistola* είχε μεταφραστεί στη γαλλική και τη γερμανική γλώσσα, γεγονός που ευνόησε τη μετάφραση και την υποδοχή της και στην αγγλική. Ο Montuori στην «Εισαγωγή» του (σ. xxx) μας βοηθάει να κατανοήσουμε ότι η *Epistola* ήταν ένα σημαντικό και ιδιαίτερα ευπρόσδεκτο κείμενο και είχε κυκλοφορήσει ευρύτατα. Η *Επιστολή* ήταν γνωστή έξω από τα σύνορα της Ολλανδίας, αν και η αγγλική μετάφραση είχε ήδη προετοιμαστεί, με μια σύντομη περίληψη την οποία είχε δημοσιεύσει ο διαμαρτυρόμενος Le Clerc στον 15ο τόμο της *Bibliothèque Universelle et Historique* τον Δεκέμβριο του 1689. Ο ίδιος, προκειμένου να προσελκύσει το ενδιαφέρον των αναγνωστών για την ανώνυμη λατινική πραγματεία για την «ανοχή», έστειλε πρώτα στο περιοδικό *République des Lettres* την αναγγελία ότι η *Epistola* είχε ήδη μεταφραστεί και δημοσιευθεί στην αγγλική, γερμανική και γαλλική. Όλες αυτές οι πληροφορίες πείθουν ότι ο Βολταίρος γνώριζε την *Epistola* του Locke, καθώς και ο Βούλγαρης, όπως θ' αποδείξουμε στη συνέχεια. Μέσα σ' αυτό το διαμορφωμένο πνευματικό κλίμα ο Βολταίρος έγραψε και δημοσίευσε την *Traité sur la tolérance* (*Πραγματεία για την*

πτυγμένες αρχές ηθικής. Ωστόσο, σημειώνει κάτι πολύ σημαντικό, που βεβαιώνει τη πίστη του γενικά στην πνευματική ελευθερία και ειδικά στη θρησκευτική: «Υποθέτω ότι είμαστε όλοι γεννημένοι με αρκετά αναπτυγμένη την ηθική αρχή που εξελίσσεται, σύμφωνα με την οποία δεν πρέπει να καταδιώκουμε κανέναν για τον τρόπο που σκέφτεται [...]. Επαναλαμβάνω ακόμη ότι στη θέση των εμφύτων ιδεών ο Θεός μάς έδωσε το λογικό, που ενδυναμώνεται με την ηλικία και που μαθαίνει σε όλους μας, όταν είμαστε προσεκτικοί, χωρίς πάθος, χωρίς προκατάληψη, ότι υπάρχει ένας Θεός και ότι πρέπει να είναι δίκαιος· αλλά δεν μπορώ να συμφωνήσω με τον Locke για τα συμπεράσματα στα οποία φθάνει» (εννοεί τον ακραίο εμπειρισμό του Locke) (ό.π., σ. 99).

30. Βλ. την έκδοσή του, ό.π., σ. 3.

ανοχή) (1764). Έναν χρόνο αργότερα ο Βολταίρος δημοσίευσε για πρώτη φορά το *Φιλοσοφικό λεξικό*³¹, στο οποίο έχει γράψει ένα εκτενές λήμμα για την «tolérance». Στο *Λεξικό* ο Βολταίρος θεωρεί την «tolérance» «προνόμιο της ανθρωπότητας» και παρατηρεί πως η απουσία της οφείλεται στο γεγονός ότι «όλοι οι άνθρωποι έχουν πιγεί σε αδυναμίες και πλάνες» αντίθετα προς «τον πρώτο νόμο της φύσης», που είναι «να ξεχνάμε ο ένας τις ανοησίες του άλλου». Παράλληλα τονίζει πως «ο χριστιανισμός είναι αναμφίβολα η θρησκεία εκείνη που θα ενσταλάξει τη μέγιστη ανοχή· επίσης μέχρι τώρα οι χριστιανοί ήταν οι πλέον ανεκτικοί από όλους τους ανθρώπους».

Τα όσα σημειώσαμε παραπάνω είναι αναγκαίες διευκρινίσεις και πληροφορίες που υπηρετούν τον σκοπό αυτής της μελέτης, ο οποίος είναι διπλός: πρώτον να αναλύσουμε τις απόψεις του Βούλγαρη «περί τής Άνοχής τών έτεροθρήσκων» και δεύτερον ν' αποδείξουμε ότι ο Βούλγαρης, όταν έγραφε το *Σχεδιάσμα*, μπορεί μεν να πήρε αφορμή από το *Δοκίμιο* του Βολταίρου, αλλά είχε υπόψη του τις ιδέες του Locke. Η σύγκριση του περιεχομένου και της δομής του *Σχεδιασματος* του Βούλγαρη μ' εκείνο της *Traité sur la tolérance* του Βολταίρου δεν αποκαλύπτει ομοιότητες ή επιδράσεις των θέσεων του δεύτερου στις απόψεις του πρώτου. Οπωσδήποτε, ο Βολταίρος εξετάζει το θέμα στην ιστορική του εξέλιξη με αναφορές και στους τρόπους με τους οποίους εκφράσθηκε η ανεξιθρησκία στις αρχαίες κοινωνίες. Είναι χαρακτηριστικό και αξίζει να το αναφέρουμε εδώ, γιατί, εκτός των άλλων, αποκαλύπτει, έστω και μερικά, την παρουσία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας στην ιδεολογική διαμόρφωση και εξέλιξη του γαλλικού Διαφωτισμού, ότι ο Βολταίρος κάνει λόγο για την ανεκτικότητα στη θρησκευτική κουλτούρα που είχε διαμορφωθεί στην αρχαία Ελλάδα³². Αναφέρει ως χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της «ανοχής» την επίσκεψη του Μ. Αλεξάνδρου στο ιερό του Άμμωνα στην έρημο της Αιγύπτου, διότι στη σκέψη του μακεδόνα βασιλιά αυτός ο θεός εξισωνόταν με τον έλληνα Δία. Η θρησκευτική ανοχή των Ελλήνων, όπως πιστεύει ο Βολταίρος, επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι δεν εναντιώθηκαν στη διδασκαλία των Επικούρειων, οι οποίοι, σε αντίθεση με την παραδοσιακή θρησκεία, δεν πίστευαν στη θεϊκή παρέμβαση και την πρόνοια για τα ανθρώπινα πράγματα και απέρριπταν την ιδέα για την ύπαρξη της ψυχής. Επίσης, ο Βολταίρος, ενώ γνωρίζει τη φιλοσοφία του Locke, στο συγκεκριμένο θέμα δεν κάνει καμιά αναφορά στις ιδέες του

31. Χρησιμοποιούμε την αγγλική μετάφραση Voltaire (μτφρ. Th. Besterman), *Philosophical Dictionary*, London, Penguin, 1972 (ῆ1988). Βλ. το λήμμα «Toleration», ό.π., σσ. 387-394.

32. *Traité sur la tolérance*, 1764, σσ. 150-152.

Locke και δεν φαίνεται να εξαρτάται από αυτόν. Το πιο πιθανό είναι ότι ο Βολταίρος έγραψε την *Πραγματεία* του όχι μόνο γιατί το πρόβλημα αυτό συνέχιζε να είναι επίκαιρο, αλλά και γιατί πήρε αφορμή από τον Locke· όμως στη συνέχεια αντιμετώπισε το θέμα με τρόπο ανεξάρτητο. Ο Βούλγαρης, αντίθετα, είναι καταρχήν πολύ πιθανό να είχε μελετήσει την *Eristola de tolerantia* του Locke, αφού ο στοχασμός του άγγλου φιλοσόφου τού ήταν πολύ οικείος από την εποχή της συγγραφής της *Λογικής*, στην οποία υπάρχει πλήθος ακριβών αναφορών σε διάφορα χωρία του Locke· εξάλλου, ο Βούλγαρης είχε μεταφράσει μεγάλο μέρος του *Δοκιμίου* του άγγλου φιλοσόφου³³.

4. Ορισμός, αναγκαιότητα, φορείς και τρόποι εκδήλωσης της «ανοχής»

Ο Βούλγαρης εισάγει τον όρο «άνεξιθρησκία» στη νεοελληνική γλώσσα και τον φιλοσοφικό στοχασμό³⁴. Εκτιμά ότι είναι «προσφυές ν' αποδοθεί ό λατινικός όρος "tolerantia" καθ' ήμᾶς ως άνεξιθρησκεία». Ο ίδιος θεωρεί ότι η «άνεξιθρησκεία» είναι μια «διάθεση ψυχής» που πρέπει να χαρακτηρίζεται κάθε χριστιανό και η οποία εκδηλώνεται ως «ἐπιείκεια» και «πραότητα» προς τους «ἀθετοῦντας τὰ τῆς πίστεως»³⁵. Ο Βούλγαρης δεν εξισώνει την ανοχή με την αδιαφορία και την παθητικότητα· απεναντίας, τονίζει ότι πρέπει να εκδηλώνεται ενεργητικά με τη χρήση «εὐλόγων καὶ ἐπιτηδείων τρόπων» τόσο για τη διόρθωση και την επαναφορά εκείνων που αθέτησαν την πίστη τους στον σωστό δρόμο όσο και για την προφύλαξη των άλλων πιστών από κάθε μορφής παρεκτροπή. Στην περίπτωση που οι αθετούντες την πίστη τους παραμένουν αμετανόητοι και αμετάπειστοι στην παρεκτροπή τους παρά τη χρήση «ἐπιτηδείων μέσων», η συμπεριφορά μας απέναντί τους πρέπει να χαρακτηρίζεται από μακροθυμία και άνεξικακία, διότι έτσι τους δείχνουμε, παρά το λάθος τους, οίκτο, ενώ μ' αυτόν τον τρόπο παρεμποδίζεται η διάδοση των ιδεών τους

33. Η μετάφραση αυτή δεν δημοσιεύθηκε ποτέ. Στο θέμα αυτό αναφέρεται διεξοδικά ο Π. Μ. Κίτρομηλίδης (*Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 529, σημ. 101). Εκτενέστερα για την παρουσία του Locke στην ελληνική πνευματική παράδοση και ειδικότερα στους πιο σημαντικούς εκπροσώπους του νεοελληνικού διαφωτισμού (Βούλγαρη, Μοισιόδακα, Καλλονά, Β. Λέσβιο κ.ά.) βλ. του ίδιου: «John Locke and the Greek Intellectual Tradition: An Episode in Locke's Reception in South-East Europe», στον τόμο G. A. C. Rogers (επιμ.), *Locke's Philosophy*, Oxford, Oxford Clarendon Press, 1994, σσ. 218-235.

34. Βλ. Σ. Κουμανούδης, *Συναγωγή Νέων Λέξεων*, Αθήνα 1998 (ανατ.), σ. 77.

35. *Σχεδιάσμα*, σσ. 151-154. Βλ. Μ. Χριστόπουλος, «Το χειρόγραφο περί άνεξιθρησκείας του Ευγένιου Βούλγαρη (πρόδρομη ανακοίνωση)», στον τόμο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά* (Αθήνα, 29/9-1/10 1993), Αθήνα 1995, σσ. 51-58.

και έτσι δεν διαφθείρουν και τους άλλους. Σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει η συμπεριφορά μας απέναντί τους να είναι απάνθρωπη, τυραννική ή βίαιη.

Στον ορισμό της «άνοχης» ο Βούλγαρης εμπνέεται οπωσδήποτε από τον χριστιανισμό· ωστόσο, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ο ορισμός αυτός έχει κοινά στοιχεία με τον ορισμό του Locke, ο οποίος είδε την «ανεξιθρησκία» περισσότερο με πολιτική προοπτική. Ο άγγλος στοχαστής στο «βάθος» της έννοιας της ανοχής εντάσσει την «πραότητα» και την «επιείκεια» και ειδικά τη νηφαλιότητα του πνεύματος («πραότητα πνεύματος»)³⁶ και τα «φιλόανθρωπα αισθήματα», αποκλείοντας τη χρήση «βίας» και «διαταγής» και προκρίνοντας την «πειθώ»³⁷ από οποιοδήποτε άλλο μέσο. Ο Βούλγαρης, επιδιώκοντας να διευκρινίσει με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια την έννοια της ανεξιθρησκίας, την αντιδιαστέλλει προς συναφείς όρους, αφιερώνοντας σ' αυτό το θέμα πέντε εκτενείς παραγράφους του *Σχεδιάσματος*. Είναι κι αυτό ένα δείγμα της επιστημονικής συνέπειας και της φιλοσοφικής διάθεσης που τον χαρακτηρίζει, η οποία παρατηρείται παντού στα γραπτά του.

Η πρώτη διάκριση που επιχειρεί είναι εκείνη του «άνεξιθρήσκου» από τον «αδιάφορο» απέναντι στη θρησκευτική πίστη. Ο πρώτος είναι «ζητητής εὐσεβείας» και υποφέρει εξαιτίας αυτών που «ἀθετοῦν τὴν πίστιν», ενώ ο «αδιάφορος», επειδή είναι «ἄθρησκος»³⁸, παραμένει «ἀπαθὴς καὶ ἀνάληγτος, ἀναισθητεῖ» και δεν δείχνει καμιά «φροντίδα ἢ μέριμναν» για τις θρησκευτικές αντιλήψεις των συνανθρώπων του. Η «ανεξιθρησκία» έχει νόημα, κατά την κρίση του Βούλγαρη, για τον πιστό, ενώ για τον άθρησκο δεν έχει. Η άποψη αυτή, ότι η ιδιότητα του «άνεξιθρήσκου» δεν συνδέεται με κανέναν τρόπο με τον «ἄθρησκον», εντοπίζεται και στο κείμενο του Locke, γεγονός, χωρίς να είναι το μοναδικό, που επιβεβαιώνει τη θέση μας ότι ο Βούλγαρης είναι έντονα επηρεασμένος από τις αντίστοιχες απόψεις του Locke. Ο τελευταίος γράφει: «Ένας άνθρωπος που υπονομεύει και καταστρέφει κάθε θρησκεία δεν μπορεί στο όνομα της θρησκείας να απαιτεί το προνόμιο της ανεξιθρησκίας για τον εαυτό του»³⁹.

Πιο στενή και εναργής αναδεικνύεται η συνάφεια των απόψεων του Βούλγαρη προς εκείνες του Locke, όταν ο πρώτος επανέρχεται στον προσδιορισμό των ιδιοτήτων του ανεξιθρήσκου με αναλυτικότερο τρόπο. Ο ανεξιθρησκος, τονίζει ο Βούλγαρης, πρέπει να είναι επιεικής, πράος, «συμπαθής» με την κυριολεκτική σημασία του όρου (σὺν+πάσχω), «διορ-

36. *Epistola de tolerantia*, σ. 125.

37. *Ο.π.*, σ. 135.

38. *Σχεδιάσμα*, σσ. 152-153.

39. *Epistola de tolerantia*, σ. 201.

θωτής» και συνετός, και σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να εκδηλώνεται ως βίαιος και τυραννικός, «ώμους και θηριώδης» και «όρμητικός διώκτης». Ο Locke προσδιορίζει τον ανεξιθρησκο με τα ίδια χαρακτηριστικά: να έχει φιλόανθρωπα αισθήματα και να αποφεύγει τη χρήση βίας⁴⁰, διατηρώντας το δικαίωμα και την υποχρέωση να νουθετεί τον άλλον⁴¹ με επιεικεία⁴², με διάθεση «ανασκευής των πλανών, πράγμα που είναι το ύψιστον καθήκον ενός χριστιανού»⁴³. Αυτή η πρώτη σύγκριση θεμελιώνει ανεπιφύλακτα την επίδραση των συγκεκριμένων ιδεών του Locke στη σκέψη του Βούλγαρη, ενώ ο έλεγχος του κειμένου του Βολταίρου δεν αποκαλύπτει παρόμοιους προσδιορισμούς του ανεξιθρησκου· σε καμιά περίπτωση δε μπορεί να εντοπίσει κανείς επιρροές των ιδεών του Βολταίρου στον Βούλγαρη, αν συγκρίνει την *Traité sur la tolérance* με το Σχεδιάσμα.

Ο Βούλγαρης επιμένει, χωρίς να καινοτομεί ιδιαίτερα, αφού δεν απομακρύνεται από τον Locke όσον αφορά τον προσδιορισμό της έννοιας της ανεξιθρησκείας. Ενώ προηγουμένως τη χαρακτήρισε ως θυμική κατάσταση («διάθεσιν ψυχῆς εὐσεβοῦς»), τώρα προχωρεί περισσότερο και την αποκαλεί «ἀρετή», επιχειρώντας με αριστοτελική μέθοδο να την προσδιορίσει ως «μεσότητα»⁴⁴ που «ἀπέχει καὶ ἀπὸ τὰς δύο ἀκρότητας· τ'οὐτέστι καὶ ἀπὸ τὴν ὑπερβολὴν καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν»⁴⁵. Ως υπερβολή θεωρεί την «ἀδιαφορία» για την οποία μίλησε πιο πάνω, ενώ ως «ἔλλειψιν» την «νῦν λεγόμενη θηριωδία». Ο αδιάφορος δεν είναι ανεξιθρησκος, γιατί δεν έχει θρησκεία, ενώ ο «θηριώδης» δεν είναι «διατι δὲν ἔχει ἀνοχήν». Ο αδιάφορος δεν ενδιαφέρεται καθόλου αν εξαλειφθεί η πίστη από τον κόσμο, ενώ ο θηριώδης δεν σταματά τις βίαιες πράξεις του «ἂν δὲν ἰδῆ νὰ ἐξαλειφθῆ ἀπὸ τὸ πρόσωπον τῆς γῆς ἢ μὴ κατ' αὐτὸν πιστεύουσα ἀνθρωπότης».

Ένα άλλο σημείο στο οποίο είναι ολοφάνερη η επίδραση του έργου του Locke στον Βούλγαρη είναι εκείνο στο οποίο προσδιορίζονται τα χαρακτηριστικά της πίστης, προκειμένου να καταδειχθεί ότι η απουσία της ανεξιθρησκείας δημιουργεί συνθήκες που όχι μόνο δεν ευνοούν την πίστη, αλλά και αναστατώνουν την πολιτική και κοινωνική ζωή. Ο Βούλγαρης σημειώνει πως η πίστη είναι αυτοθέλητη έκφραση. Είναι ακόμη «αὐτοδέ-

40. Ό.π., σ. 125.

41. Ό.π., σσ. 135, 143.

42. Ό.π., σ. 145.

43. Ό.π., σ. 191: «Ο καθένας μπορεί να μεταχειρίζεται τόσες προτροπές και επιχειρήματα όσα θα έκρινε σκόπιμο για τη σωτηρία ενός άλλου ανθρώπου· αλλά θα πρέπει να αποφύγει κάθε μορφής βίας και καταναγκασμού [...]».

44. Βλ. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια* Β 1, 1100 b36: «Ἔστιν ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική, ἐν μεσότητι οὐσα τῇ πρὸς ἡμᾶς ὠρισμένη λόγῳ καὶ ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν».

45. *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 153. Βλ. καὶ Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια* Β 2, 1104a 28-29.

σποτος και άπαραβίαστος». Η χρήση βίας για την αναίρεση μιας πίστης και την επιβολή μιας άλλης δεν είναι αποτελεσματική, γιατί η πίστη είναι απροϋπόθετη έκφραση της βούλησης, και η τελευταία είναι πολύ δύσκολο ν' αλλάξει ριζικά. Μπορεί εξωτερικά ο άνθρωπος από τον φόβο μιας επαπειλούμενης άσκησης βίας να συγκατανεύσει με πολλούς τρόπους σ' αυτό που του επιβάλλεται· στην πραγματικότητα όμως δεν αλλάζει την πίστη του. Η πίστη είναι εσωτερική έκφραση και ελευθερία. Ως εκ τούτου η χρήση «βιαίων και δυναστικῶν μέσων» για την αλλαγή ή την αλλοίωσή της δεν οδηγεί σε πράγματα μόνο «άπρεπῆ και άνάρμοστα», αλλά και «άλυσιτελῆ και άσύμφορα»⁴⁶. Ο Βούλγαρης βλέπει το πρόβλημα της πίστης σε συνάφεια με εκείνο της ελευθερίας της βούλησης, και γι' αυτό το εξετάζει πέρα από το θεολογικό πλαίσιο, τοποθετώντας το και σε φιλοσοφική βάση. Η πίστη είναι βούληση υποταγής στα «θεϊα». Η βούληση είναι «μία δύναμις όπου κλίνει έλευθέρως, όταν ό νοῦς εύλογον κρίνη τήν συγκατάθεσιν». Αν αυτό είναι η πίστη, τότε είναι αδύνατο με οποιοδήποτε μέσο να επιβληθεί στον άλλον, γιατί «ή βία ήμπορεί νά κάμη ένα ύποκριτήν, όχι ένα πιστόν· ένα χριστεμπαίκτην, όχι ένα φιλόχριστον». Αντί της χρήσης βίας ο Βούλγαρης συνιστά την «ΐασιν» του παρεκτρεπόμενου, την οποία μπορεί και πρέπει να μετέρχεται ο «άνεξιθρησκος» για τον «δι' όλου άπιστον ή έν μέρος διεφθαρμένον κατά τήν πίστιν». Οι τρόποι ίασης είναι τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τη συμπεριφορά του «άνεξιθρήσκου» σε σύγκριση προς τη συμπεριφορά του αδιάφορου, ο οποίος δεν λογίζεται ως ανεξιθρησκος. Οι τρόποι ίασης του άπιστου ή του «έν μέρος διεφθαρμένου κατά τήν πίστιν» είναι «ή άπαθής και ειρηνική τής έκείνον κακοδοξίας έκθεσις, ή μετά άγάπης παραίνεσις, ή μετά πραότητος συμβουλή, ή μετά έλέους ύποθήκη»⁴⁷. Αν όλα αυτά δεν σταθούν ικανά να νουθετήσουν τον «άπιστον» ή τον «διεφθαρμένον», τότε αυτό που απομένει είναι η «έγκατάλειψις» και η «άποκοπή του από τοῦ τής εκκλησίας σώματος»· αλλά και στην ακραία αυτή περίπτωση η απομάκρυνση πρέπει να γίνεται με διάθεση φιλόανθρωπη και συμπαθή.

Η άποψη του Locke πάνω στο θέμα πως η πίστη είναι έκφραση ελεύθερης βούλησης είναι σαφής και αναπτύσσεται με επιχειρηματολογία που περιέχει και πολλά θεολογικά στοιχεία. Ως αφετηρία της επιχειρηματολογίας του ο Locke θέτει την αρχή πως η εκκλησία «είναι ελεύθερη και εκούσια κοινωνία»⁴⁸, δηλαδή η συμμετοχή κάθε ανθρώπου σ' αυτήν είναι ελεύθερη και οικειοθελής επιλογή του. Αυτό σημαίνει πως κάποιος

46. Βούλγαρης, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σσ. 156-157.

47. Ο.π., σ. 159.

48. *Epistola de tolerantia*, σσ. 137-139.

προσχωρεί σ' αυτήν με τη θέλησή του, γιατί πιστεύει ότι αυτή εκφράζει το θρησκευτικό του συναίσθημα και ανταποκρίνεται στην πίστη του. Αυτό ακριβώς αποκλείει κάθε περίπτωση προσχώρησης κάποιου στην εκκλησία με καταναγκασμό και βία. Η θεληματική είσοδος στην εκκλησία έχει επίσης ως αιτία την ελπίδα σωτηρίας της ψυχής του και την προσδοκία της αιώνιας ζωής. Εύλογο είναι, εφόσον η είσοδος του είναι εκούσια και δεν επιβάλλεται με κανέναν τρόπο, το ίδιο ανεμπόδιστη και ελεύθερη να είναι και η αποχώρησή του απ' αυτήν, αν «ανακαλύψει κάτι που είναι είτε εσφαλμένο στο δόγμα είτε ανάρμοστο στη λατρεία»⁴⁹. Δεν αποκλείει και ο Locke την προσπάθεια διόρθωσης με τη νουθεσία εκείνων που συνειδητά ή ασυνείδητα έχουν κάνει λαθεμένες εκτιμήσεις και οδηγήθηκαν σε παρεκτροπές ή ακόμη και σε αποχώρηση από την εκκλησία. Αν, παρ' όλα αυτά, κάποιος επιμένει στην παρεκτροπή ή την αποχώρησή του, η μόνη «τιμωρία που μπορεί να επιβάλλει η εκκλησία είναι να διακόψει την κοινωνία της με αυτόν».

Ένα τρίτο σημείο με το οποίο αποδεικνύεται ακόμη μία φορά πως ο Βούλγαρης μπορεί μεν να είχε ως αφορμή για τη συγγραφή του Σχεδίσματος τη μετάφραση του *Δοκιμίου* του Βολταίρου, αλλά ως προς τις ιδέες που διατυπώνει και τον τρόπο που τις οργανώνει ακολουθούσε την *Epistola de tolerantia* του Locke είναι αυτό που αφορά τη συμπεριφορά του απλού πιστού, του αξιωματούχου της Εκκλησίας και του ηγεμόνα απέναντι σε όποιον διαφοροποιείται ως προς την παραδοσιακή εκδοχή της πίστης ή, κατά την έκφραση του Βούλγαρη, απέναντι στον «άπιστον ἢ ἐν μέρει διεφθαρμένον κατὰ τὴν πίστιν». Ο Locke πιστεύει ότι με άλλους τρόπους πρέπει να συμπεριφέρεται ο επίσκοπος και να εκφράζει τη δεδομένη διάθεσή του για «ανοχή»⁵⁰ και με άλλους ο άρχοντας. Άλλα, δηλαδή, είναι τα καθήκοντα του εκκλησιαστικού άρχοντα και άλλα του πολιτικού ηγεμόνα. Ο Βούλγαρης κάνει ακριβώς την ίδια διάκριση προκειμένου στη συνέχεια να προβεί, όπως ο Locke, σε εξειδικευμένες αναλύσεις και αναφορές στη συμπεριφορά καθενός χωριστά: «Ἄλλως πρέπει νὰ γίνεται ἀπὸ τὸν ἐν μέρει καὶ ἰδιοπραγοῦντα Χριστιανόν, ἄλλως ἀπὸ τὸν ἐν ἀξιώματι Ἐκκλησιαστικῶ τεταγμένον, ἄλλως ἀπὸ τὸν περιβεβλημένον τὸ πολιτικὸν κράτος καὶ ἡγεμονεύοντα»⁵¹.

49. Ὁ.π., σ. 139.

50. Ὁ.π., σσ. 151-157. Ο Locke (σσ. 139, 141) υπαινίσσεται σε ποιον βαθμό είναι νόμιμη η ύπαρξη εκκλησιαστικής εξουσίας: «Παρακαλώ, παρατήρησε ότι ήδη από την αρχή υπήρχαν διαφωνίες ανάμεσα σ' αυτούς που ισχυρίζονταν ότι οι ηγέτες της εκκλησίας ορίστηκαν από τον Χριστό και ότι η σειρά διαδοχής τους θα πρέπει να συνεχισθεί με βάση την αποστολική διαδοχή».

51. Σχεδιάσμα, ό.π., σ. 170.

Ο εκκλησιαστικός άνδρας οποιασδήποτε βαθμίδας, πέρα από τα καθήκοντα που συνοδεύουν τη συμπεριφορά ενός ανεξίθρησκου λαϊκού προς έναν οποιασδήποτε μορφής ετερόθρησκο, είναι αναγκαίο να έχει τρία επιπλέον χαρακτηριστικά: (α) «Ἡ μέριμνα τῶν τῆς ἰδίας διοικήσεως χριστιανῶν»· (β) «Ἡ κρίσις καὶ ἡ ψῆφος τῶν ἀθετούντων»· (γ) «Ἡ τῶν ἀπειθῶν καὶ σκληροτραχῆλων ποινὴ καὶ κατάκρισις»⁵². Ἡ «μέριμνα» ενός επισκόπου πρέπει να εκδηλώνεται, κατ' αρχάς, με τὴ στήριξη τῆς ευσέβειας τῶν ὀρθοδόξων με πολλοὺς τρόπους, ὅπως με νοθεσία καὶ καταρτισμὸ καὶ προσέλευση ετεροδόξων με αποκλειστικὸ μέσο τὸν ὀρθὸ λόγο καὶ τὴ διδασκαλία⁵³. Τὸ δεύτερο πρέπει να εκδηλώνεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν επισκόπων με τὴν ομιλία, τὴ διδασκαλία, τὴ συμβουλή, τὴν ἐπίπληξη καὶ τὴν ἀπειλή. Ἀν ὅμως τὰ μέσα αὐτὰ δὲν ἐπιφέρουν ἀποτέλεσμα, ὁ ἐπίσκοπος οφείλει, ὅπως ἀκριβῶς δίδαξε ὁ Παῦλος, «ὁ διδάσκαλος τῶν Ἐθνῶν ἀπάντων, νὰ ἀνέχεται τοὺς ἀπίστους καὶ τοὺς ἑτεροδόξους καὶ ἀπειθοῦντας καὶ ἀφηνιάζοντας μακροθύμως τε καὶ ἀνεξικάκως»⁵⁴. Τὸ τρίτο καθήκον που ἔχει ἐξαιτίας τῆς θέσης καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἑνὸς εκκλησιαστικοῦ ἀνδρῶς εἶναι ἡ τιμωρία καὶ ἡ κατάκριση ἐκεῖνων που, παρὰ τὶς προσπάθειες ἀπὸ μέρους τοῦ με τὰ παραπάνω μέσα, δὲ μετάνιωσαν καὶ δὲν ἐπανήλθαν στὸν σωστὸ δρόμο τῆς θρησκείας. Ἡ κατάκριση εκδηλώνεται με ἐπιτιμήσεις, ἀφορισμὸ καὶ παντελὴ ἀκοινωνησία. Ὁ Βούλγαρης καταδικάζει καὶ πάλι τὴ χρῆση βίας, φυλακίσεων καὶ βασανιστηρίων.

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς συμπεριφορά εισηγείται γιὰ τοὺς «ἀνθρώπους τῆς ἐκκλησίας» ὁ Locke, χωρὶς ἐκτενεῖς καὶ λεπτομερεῖς ἀναλύσεις. Ὁ Locke, προκειμένου νὰ δείξει πῶς οἱ εκκλησιαστικοὶ ἄνδρες δείχνουν τὴν ανοχὴ τοὺς, ἀρχικὰ διατυπώνει μιὰ θέση κατὰ τὸν πλέον κατηγορηματικὸ τρόπο: «Ἡ εκκλησιαστικὴ ἐξουσία οφείλει νὰ περιορίζεται μέσα στα ὅρια τῆς ἐκκλησίας καὶ δὲν εἶναι δυνατόν με οἰονδήποτε τρόπο νὰ ἐκτείνεται στα πολιτικὰ πράγματα, ἐπειδὴ ἡ ἴδια ἡ ἐκκλησία εἶναι ἀπόλυτα χωρισμένη καὶ διακριτὴ ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ τὰ πολιτικὰ πράγματα. Τὰ ὅρια αὐτῶν τῶν δύο εἶναι σταθερὰ καὶ ἀμετάβλητα. Αὐτὸς που συγχέει αὐτὲς τὶς δύο κοινωνίες ἀναμειγνύει τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ»⁵⁵. Τὴν ἴδια ἀποψη διατυπώνει ρητὰ καὶ ὁ Βούλγαρης, τονίζοντας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι «θεῖον σύστημα» καὶ ἔχει οὐράνιο σκοπὸ, ἐνῶ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία («δυναστεία») εἶναι ἀνθρώπινο σύστημα καὶ ἔχει κοσμικὸ σκοπὸ, πράγμα που σημαίνει ὅτι οἱ δύο ἐξουσίες, ἡ «οὐράνιος» καὶ ἡ

52. Ὁ.π., σσ. 171-172.

53. Ὁ.π., σ.174.

54. Ὁ.π., σ. 178.

55. *Epistola de tolerantia*, σσ. 153-154.

«γήινος», είναι ασύμβατες και δεν έχουν σχέση μεταξύ τους⁵⁶. Ο Locke αναγνωρίζει ότι ο εκκλησιαστικός άνδρας έχει καθήκον και ευθύνη απέναντι στον «αρχηγόν της ειρήνης», τον Θεό, να συμβουλεύει, να νουθετεί και να μην παραμελεί να βοηθά τους πιστούς, όταν αυτοί με δική τους θέληση θέλουν να ακούνε όσα εκείνος διδάσκει. Σε κάθε περίπτωση, όπως υποστηρίζει ο Locke, η εκδίκηση, οι προσβολές, η εχθρότητα και η οργή δεν έχουν θέση στον λόγο και τις πράξεις ενός κληρικού. Πολύ περισσότερο, ένας κληρικός δεν πρέπει να βλάπτει όσους διαφωνούν, ούτε πάλι με την επικουρία της «πολιτικής εξουσίας» να διεκδικεί κυριαρχία πάνω σ' αυτούς. Τα καθήκοντα ενός κληρικού σχετικά με την ανεξιθρησκία περιορίζονται στα παραπάνω και είναι συγκεκριμένα, ενώ ο ίδιος ο Locke δεν καταφεύγει σε αναφορές εξειδικευμένων περιπτώσεων κατά τις οποίες ο επίσκοπος έχει, εξαιτίας του ρόλου του, αντίστοιχα καθήκοντα, όπως κάνει ο Βούλγαρης. Όποιος διαφωνεί, όποιος είναι ετερόδοξος είναι ανεκτός έτσι όπως είναι, γιατί ο σεβασμός της ελεύθερης βούλησης δεν επιτρέπει επιπλήξεις, επιτιμήσεις και άλλες «ποινές», όπως θέλει ο Βούλγαρης, ο οποίος κάνει τις αναλύσεις στο πλαίσιο της ποιμαντικής αποστολής ενός ορθόδοξου χριστιανού επισκόπου. Οι αναλύσεις του Locke στο σημείο αυτό είναι πιο φιλελεύθερες, ενώ του Βούλγαρη διατυπώνονται στο πλαίσιο του κηρυκτικού και ποιμαντικού έργου που έχει ο επίσκοπος. Οπωσδήποτε και ο Βούλγαρης καταδικάζει κάθε σύμπραξη του κληρικού με την πολιτική εξουσία προκειμένου ν' αποκτήσει πολιτική δύναμη για να ασκήσει βία στους διαφωνούντες ή τους ετερόδοξους. Συγκρίνοντας τις θέσεις του Locke και του Βούλγαρη για τη συμπεριφορά και τα καθήκοντα των κληρικών όσον αφορά την ανεξιθρησκία, οι θέσεις του Locke είναι πιο φιλελεύθερες και κατοχυρώνουν το απόλυτο δικαίωμα κάθε πιστού ν' αποχωρεί από τους κόλπους της Εκκλησίας, ενώ ο Βούλγαρης τονίζει ιδιαίτερα τις συνεχείς προσπάθειες κάθε κληρικού να σώσει κυρίως τον διαφωνούντα ή να προσελκύσει τον ετερόδοξο. Γνωρίζει ο Βούλγαρης, γι' αυτό και το προτείνει, ότι ο εκκλησιαστικός άνδρας έχει ταχθεί να σώζει με κάθε τρόπο το ποίμνιό του και να μην εγκαταλείπει κανένα μέλος του πριν εξαντλήσει κάθε ειρηνικό μέσο νουθεσίας για τη «σωτηρία» του.

Ένα άλλο σημείο με το οποίο αποκαλύπτεται μία ακόμη επίδραση του Locke στη σκέψη του Βούλγαρη είναι εκείνο στο οποίο καταγράφονται τα καθήκοντα του ηγεμόνα σε σχέση με την ανεξιθρησκία. Αυτό βέβαια δεν μας βοηθάει να εξομοιώσουμε τις απόψεις του Βούλγαρη προς εκείνες του Locke, διότι ο άγγλος φιλόσοφος είναι πιο κατηγορηματικός στις θέ-

56. Βλ. Σχεδιάσμα, σσ. 175-176.

σεις του για τον διαχωρισμό πολιτικής εξουσίας - Εκκλησίας και τη μη παρέμβαση της πρώτης στον χώρο της δεύτερης, τόσο από θεωρητική (δογματική) όσο και από πρακτική (λατρευτική)⁵⁷ άποψη, ενώ ο Βούλγαρης είναι πιο μετριοπαθής, ίσως εξαιτίας των φιλικών του διαθέσεων προς την αυτοκράτειρα της Ρωσίας. Ωστόσο, αναφέρεται, όπως ο Locke, στις ίδιες περιπτώσεις καθηκόντων σχετικά με τον ηγεμόνα, έστω και με διαφορετικό τρόπο. Ο Locke προσδιορίζει τα καθήκοντα του ηγεμόνα σε σχέση με την ανεξιθρησκία μ' έναν ρεαλιστικό *e contrario* τρόπο: αναφέρει ότι οι ηγεμόνες της εποχής του συχνά πράττουν αντίθετα προς το πνεύμα της ανεξιθρησκίας, το οποίο ο ίδιος υποστηρίζει με κάθε τρόπο ως προϋπόθεση πολιτικής ηρεμίας αλλά και ως έκφραση πνευματικής ελευθερίας.

Ο Locke συνθέτει πολλά επιχειρήματα για να υποστηρίξει τη θέση του. Πρώτον, η σωτηρία της ψυχής είναι προσωπική υπόθεση κάθε ανθρώπου και ο ηγεμόνας δεν έχει κανένα δικαίωμα να υποδείξει με νόμο έναν δρόμο σωτηρίας που νομίζει ο ίδιος ως σωστό. Όπως δεν είναι στη δικαιοδοσία του ηγεμόνα να επιβάλει στους υπηκόους με νόμο την επιλογή επαγγέλματος, τους τρόπους τήρησης της υγείας τους, τους τρόπους συγκέντρωσης πλούτου ή ποια φάρμακα θα πάρει κανείς ή ποιο φαγητό θα φάει, στον ίδιο βαθμό δεν νομιμοποιείται να έχει λόγο για τη θρησκεία στην οποία πιστεύει κάποιος. «Τα πράγματα που κάθε άνθρωπος οφείλει να ερευνά ειλικρινά για τον εαυτό του, με το στοχασμό, τη μελέτη, την κρίση και το διαλογισμό, δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπίζονται ως να ήταν αποκλειστικά κτήμα ενός ορισμένου είδους ανθρώπων [...]. Ούτε το δικαίωμα ούτε η τέχνη της διακυβέρνησης φέρνουν μαζί τους τη βέβαιη γνώση των άλλων πραγμάτων, πολύ περισσότερο της αληθινής θρησκείας»⁵⁸.

Δεύτερον, ο ηγεμόνας δεν μπορεί να προβάλλει ως επιχείρημα ότι γνωρίζει καλύτερα τον δρόμο για τη σωτηρία της ψυχής. Μια τέτοια αξίωση θα ήταν αυθαίρετη. Τη θρησκευτική του πίστη τού την έχουν υποδείξει κάποιοι αρχιερείς, οπότε αυτός είναι απλώς ένας διαμεσολαβητής μιας αυθεντίας και όχι κάτοχος της ορθής γνώσης για τη θρησκεία. Αυτό, όπως παρατηρεί, δεν ισχύει, γιατί οι ηγεμόνες, τουλάχιστον στην αγγλική ιστορία, επέβαλλαν τη θέλησή τους στον κλήρο, ο οποίος «άλλαζε δόγματα, τα άρθρα της πίστης, το τυπικό της λατρείας». Ο Locke υποστηρίζει χωρίς ενδοιασμούς ότι ο ηγεμόνας δεν νομιμοποιείται να αναμειγνύεται σε θέματα θρησκείας, αλλά το κάμνει, γιατί διευκολύνεται από

57. *Epistola de tolerantia*, σσ. 167-175.

58. Ό.π., σσ. 159-161.

την Εκκλησία, την οποία στη συνέχεια ο ίδιος υπηρετεί. Γι' αυτό ο Locke δηλώνει ευθαρσώς πολλές φορές στο κείμενό του ότι η πολιτική και εκκλησιαστική εξουσία πρέπει να λειτουργούν χωριστά και να μη φθάνουν μ' αυτή τη σύνδεσή τους σε αυθαιρεσίες. Οι δύο αυτές εξουσίες υπηρετούν διαφορετικούς σκοπούς. Η πολιτική εξουσία θεσπίστηκε για να διασφαλίζει εγκόσμια υλικά αγαθά⁵⁹ και να προστατεύει δικαιώματα, ενώ η εκκλησιαστική υπηρετεί τον άνθρωπο πνευματικά και πάνω από όλα ενισχύει την πίστη που οδηγεί στη σωτηρία της ψυχής.

Τρίτον, είναι μάταιο και αναποτελεσματικό ένας ηγεμόνας, με οποιονδήποτε αληθοφανή ισχυρισμό, να εξαναγκάζει τους υπηκόους του να προσχωρήσουν σε μια Εκκλησία. Είναι μάταιο, γιατί ένας άνθρωπος δε σώζεται με τη βία αλλά με τη θέλησή του και μόνο. Γι' αυτό ο ηγεμόνας δεν είναι λογικό να παρεμβαίνει. Εδώ ο Locke διακηρύσσει ότι «καθένας θα πρέπει ν' αφηθεί στον εαυτό του και στη συνείδησή του»⁶⁰. Είναι μια τολμηρή θέση για την εποχή εκείνη, κατά την οποία ο πολιτικός συγκεντρωτισμός και η απολυταρχία εξυπηρετούνταν με τον καλύτερο τρόπο από την διαμόρφωση, μέσω επιβολής, μιας θρησκευτικής ομοιομορφίας, που εξασφάλιζε την αδιαμαρτύρητη υποταγή στην εξουσία. Η διαφοροποίηση στις πιο πολλές εκδοχές της διαμόρφωνε ευνοϊκό κλίμα για αμφισβήτηση, που ήταν μια επικίνδυνη κατάσταση για την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων. Συναφές είναι και το τρίτο στη σειρά καθήκον του ηγεμόνα σε σχέση με την ανεξιθρησκία. Οι άνθρωποι, «προικισμένοι μ' αυτή την ελευθερία», έχουν το δικαίωμα να προσχωρούν σε «κάποια εκκλησιαστική κοινωνία» για την επιτέλεση των θρησκευτικών τους καθηκόντων. Ο ηγεμόνας «οφείλει ν' ανέχεται» αυτές τις εκκλησίες, με την προϋπόθεση ότι οι άνθρωποι σ' αυτές τις συγκεντρώσεις «δεν πράττουν τίποτε το διαφορετικό από ό,τι είναι επιτρεπτό και κόσμιο».

Σχετικά με την «ανοχή» απέναντι στην ειδωλολατρία, ο Locke ισχυρίζεται ότι και αυτή θα πρέπει να είναι ανεκτή, με το επιχείρημα ότι, αν υποθέσουμε πως δεν γίνεται ανεκτή από έναν χριστιανό ηγεμόνα, σε κάποια περίπτωση ένας ειδωλολάτρης ηγεμόνας θα μπορούσε να εκδιώξει μια ομάδα χριστιανών που θα έφθανε στη χώρα του, ακριβώς όπως μια χριστιανική πλειονότητα θα μπορούσε να εκδιώξει μια ειδωλολατρική μειονότητα. Όπως οι χριστιανοί δεν πρέπει να εξοντώσουν όσους ειδωλο-

59. Ό.π., σ. 131: «Έχω τη γνώμη πως η πολιτεία είναι μια κοινωνία ανθρώπων που συγχροτήθηκε αποκλειστικά για τη διασφάλιση και την προώθηση των αστικών αγαθών. Αστικά αγαθά θεωρώ πως είναι η ζωή, η ελευθερία, η ακεραιότητα του σώματος και η απουσία πόνου, καθώς και η κατοχή εξωτερικών αγαθών, όπως είναι η κτηματική περιουσία, το χρήμα κτλ.»

60. Ό.π., σ. 167.

λάτρες παρέμειναν, έτσι και σε μια χώρα που οι χριστιανοί αποτελούν μειονότητα πρέπει να γίνονται ανεκτοί. Ο Locke καταλήγει: αν η ειδωλολατρία είναι αμάρτημα, δεν πρέπει να τιμωρείται, αλλά ν' αποφεύγεται, γιατί η αμαρτία δεν τιμωρείται από τον ηγεμόνα αλλά από τον Θεό.

Επίσης, ο Locke αποδεικνύει ότι κανείς δεν μπορεί ν' αποκλειστεί από την πολιτεία εξαιτίας της θρησκείας του, γιατί το Ευαγγέλιο δεν προστάζει κάτι τέτοιο. Η πολιτεία δέχεται τους ανθρώπους με τη προϋπόθεση ότι είναι έντιμοι, ειρηνικοί και εργατικοί. Η σύγκριση των απόψεων που διατυπώνει ο Βούλγαρης για τα καθήκοντα του ηγεμόνα (ο ίδιος μιλάει για βασιλιά) με τις σκέψεις του Locke που εκθέσαμε παραπάνω αποδεικνύει ότι υπάρχει μεγάλη συγγένεια, κυρίως αναφορικά με την πορεία και τη διάκριση των επιμέρους σημείων του όλου προβληματισμού. Ο Βούλγαρης παρουσιάζει διεξοδικά τον τρόπο με τον οποίον «ό τὸ κοσμικὸν κράτος περιεζωσμένος πρέπει νὰ φέρεται πρὸς τοὺς ἐν τῇ ἐπικρατεία αὐτοῦ ἑτεροπίστους ἢ αἰρεσιόφρονας»⁶¹, χρησιμοποιώντας πλήθος αναφορών σε βιβλικά κείμενα. Πρώτον, δεν συμφωνεί με την άποψη του Θεμιστίου (περίπου 320-390 μ.Χ.), ο οποίος συμβούλευε τον αυτοκράτορα Ιοβιανό να επιδεικνύει αδιαφορία για το ποια θρησκεία ακολουθούν οι υπήκοοί του. Μια τέτοια άποψη δεν δηλώνει συμπεριφορά ανεξιθρησκίας· ακόμη περισσότερο, «οὔτε εἰς τὴν στάθμην τοῦ ὀρθοῦ λόγου οὔτε εἰς τὸν κανόνα τοῦ εὐσεβοῦς δόγματος ἔχουσι εὐθύτητα»⁶².

Αντίθετα προς τον Locke, ο οποίος δεν θεωρεί ως κάτι αρνητικό την ύπαρξη πολλών θρησκειών, εφόσον καθεμιά απ' αυτές έχει πιστούς τους οποίους εκφράζει και οι οποίοι αυτοθέλητα πιστεύουν σ' αυτή, ο Βούλγαρης, εγκλωβισμένος, όπως ήταν εύλογο, στο λειτούργημά του, πιστεύει πως η διαφορά θρησκευμάτων σε μια κοινωνία «εἶναι ἢ πλέον φοβερὰ μάστιξ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους»⁶³, γιατί δημιουργεί μύρια κακά, όπως συγκρούσεις, μάχες και «στασιασμούς». Αυτή η θέση του επηρεάζει τα όσα στη συνέχεια προσδιορίζει ως καθήκοντα του χριστιανού βασιλέα, ο οποίος πρέπει να συμπεριφέρεται σχεδόν όπως ένας επίσκοπος. Ο βασιλεύς πρέπει να επιδιώκει την κατίσχυση της μιας και μόνης αληθοῦς θρησκείας στην κοινωνία του με τα πρόποντα μέσα και χωρίς τη χρήση βίας, γιατί έτσι ισορροπεί και προοδεύει η κοινωνία. Οπωσδήποτε ο βασιλεύς έχει καθήκον από τη μια μεριά να δείχνει ανοχή στα «ἐνάντια θρησκευματα», από την άλλη όμως πρέπει να στηρίζει και να προστατεύει τη χριστιανική θρησκεία και να επιδιώκει τη διάδοσή της, γιατί αυτό είναι

61. Σχεδιάσμα, σ. 192.

62. Ο.π., σ. 193.

63. Ο.π., σ. 198.

θεάρεστο έργο. Τα μέσα με τα οποία ο βασιλεύς φανερώνει την ανοχή του προς τους «έτερόφρονες» είναι «ή ευσέβεια μετὰ ζήλου, ό ζήλος μετὰ κρίσεως, ή κρίσις μετὰ θεραπείας, ή θεραπεία μετὰ έπεικειάς και ήμερότητος και φιλανθρωπίας»⁶⁴. Στη συνέχεια αναλύει τα παραπάνω διεξοδικά, με πληθώρα αναφορών στην Αγία Γραφή. Στην περίπτωση κατά την οποία περιέλθει στην εξουσία του βασιλέα μια κοινωνία ετεροφρόνων, αυτός οφείλει να σέβεται τη θρησκεία τους σε κάθε περίπτωση. Ωστόσο, δεν πρέπει να μείνει αδιάφορος, γιατί κάτι τέτοιο δεν εντάσσεται στην αρετή της ανεξιθρησκίας, αν στην κοινωνία του γεννήθηκε και διαδίδεται «κόμμα νέον δυσσεβοῦς τινός αίρέσεως και κακοδοξίας». Στην περίπτωση αυτή πρέπει να φροντίσει με ειρηνικά μέσα για την επιστροφή τους στην μητέρα Εκκλησία με παραινήσεις και συμβουλές, αλλά σε καμιά περίπτωση με τη χρήση βίας, η οποία δεν θα συμβιβαζόταν με τη διδασκαλία της χριστιανικής θρησκείας. Ο Βούλγαρης αρνείται κατηγορηματικά τη δυνατότητα χρήσης βίας από τον βασιλέα ενάντια σε οποιονδήποτε ετεροφρονούντα. Η βία δεν οδηγεί σε θετικό αποτέλεσμα, γιατί πολλαπλασιάζει τους «άντιφρονοῦντας». Και, παρά το γεγονός ότι διακρίνει την πολιτική (γήινη) από την εκκλησιαστική (θεία) εξουσία, θέλει οι βασιλείς να δείχνουν την ανεξιθρησκία τους προς τους ετερόδοξους, όπως και οι κληρικοί. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το κοινό σημείο με τη θεωρία του Locke είναι το ότι ο ηγεμών δεν έχει το δικαίωμα να επιβάλλει με εξαναγκασμό τη δική του πίστη και στους υπηκόους του. Επιπλέον, ο Βούλγαρης σημειώνει ότι ο βασιλιάς πρέπει να νιώθει ως πρώτιστο καθήκον του να προφυλάξει τους χριστιανούς υπηκόους του με ειλικρινή μέσα από τις επιδράσεις αιρετικών και ετερόδοξων, θέση που δεν είναι φανερή στον προβληματισμό του Locke.

Πέρα από τις παραπάνω δομικές και ιδεολογικές συγκρίσεις, που επιβεβαιώνουν ότι ο Βούλγαρης ακολουθεί την *Epistola* του Locke, μπορούμε να εντοπίσουμε κι ένα άλλο στοιχείο. Ο Βούλγαρης μιμείται εκφραστικούς τρόπους του Locke. Ο δεύτερος χρησιμοποιεί τυποποιημένες εκφράσεις που δίνουν στο κείμενό του ένα λανθάνοντα τόνο διαλόγου με τον αναγνώστη του. Έτσι το κείμενο γίνεται πιο κατανοητό και η επιχειρηματολογία του πιο σαφής και συγκεκριμένη. Οι εκφραστικοί τύποι που χρησιμοποιεί ο Locke για τον σκοπό αυτό είναι, π.χ., τα: (α) «αλλά θα πεις», που ισοδυναμεί με το «ερωτάς», σε πολλά σημεία (σσ. 139, 143, 157 δύο φορές, 161 δύο φορές, 173, 175, 177, 181 δύο φορές, 195 δύο φορές, 203 έξι φορές). (β) «απαντάς», σε αντιστοιχία προς το «θα πεις» (σσ. 143, 157, 161 δύο φορές, 173, 175, 177, 181 δύο φορές, 195 δύο φο-

64. Ό.π., σ. 199.

ρές, 203 έξι φορές). Ο Βούλγαρης χρησιμοποιεί παρόμοιες εκφράσεις, όπως «έρωτώ», «άπαντώ» κτλ.

5. Συμπερασματικές διαπιστώσεις

Αυτό που πρέπει να ομολογήσουμε, γιατί αβίαστα απορρέει από τη σύγκριση μορφής, περιεχομένου, σύνθεσης και οργάνωσης του υλικού της *Epistola* του Locke και του *Σχεδιάσματος*, είναι ότι ο Βούλγαρης, ακολουθώντας σε μεγάλο βαθμό τον Locke, εισάγει επίσημα την ευρωπαϊκή ιδέα της «ανοχής» στη θρησκευτική διαφορετικότητα στη διανόηση της ΝΑ Ευρώπης και του ορθόδοξου κόσμου και υπηρετεί σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές προθέσεις της αυτοκρατορίας Αικατερίνης Β'. Η άποψή μας αυτή ενισχύεται, πέρα από τις συγκρίσεις που επιχειρήσαμε, και από τη δεδομένη πληροφορία ότι ο Βούλγαρης είχε μεταφράσει ένα προγενέστερο έργο του Locke, το *Essay* (βλ. παραπάνω, σ. 000). Αυτό, καθώς και οι συχνότερες αναφορές στον Locke που κάνει στη Λογική του, μας πείθουν ότι συμπαθούσε ιδιαίτερα το στοχασμό του Locke· συνεπώς, εύλογο είναι να πιστεύουμε ότι παρακολουθούσε τις εξελίξεις του. Η αρχή της «toleration» αποτέλεσε την βάση του οράματος του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού για την πνευματική και πολιτική ελευθερία. Ο Locke είχε την τόλμη να τη διατυπώσει απερίφραστα και με κατηγορηματικό τρόπο. Ο Βούλγαρης δεν φθάνει στις ρηξικέλευθες ιδέες του Locke, αφού ως ιερωμένος της ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας πίστευε πάντοτε ότι ο χριστιανισμός θα έπρεπε να παίζει συνεχώς πρωταγωνιστικό ρόλο στις πνευματικές και πολιτικές εξελίξεις και ότι έχει προτεραιότητα εξαιτίας της προσδοκίας της εθνικής αποκατάστασης. Ωστόσο, καταδικάζει, όπως ο Locke, κάθε μορφή θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και φανατισμού, ως καταστάσεις που δεν συμφωνούν, αλλά απάδουν στο επίσημο κήρυγμα του χριστιανισμού για ειρήνη και αλληλεγγύη. Ο Βούλγαρης, παρά το γεγονός ότι γνωρίζει τις ποικίλες ζυμώσεις που συντελούνταν στην Ευρώπη πάνω στο πρόβλημα της σχέσης πολιτικής εξουσίας και Εκκλησίας και αναφέρει ότι η πρώτη είναι κάτι χωριστό, δεν φθάνει ως τη θέση ότι η πολιτική δεν πρέπει να έχει εκκλησιαστική εξουσία και να αναμειγνύεται στα θέματα της θρησκείας. Σιωπά επίσης ως προς το πρόβλημα των «αδιάφορων πραγμάτων», για τα οποία ο Locke κάνει εκτενή λόγο, επειδή πράγματι ήταν αυτά τα οποία στη Δύση και κυρίως στην Αγγλία προκαλούσαν εντάσεις που έφταναν σε συγκρούσεις⁶⁵.

65. «Res adiafora - Indifferent things». Βλ. *Epistola de tolerantia*, σσ. 169-175. Στη χριστιανική θεολογία η λέξη «αδιάφορα» χρησιμοποιούνταν για πράξεις που ούτε υποδεικνύ-

Ο Βούλγαρης θέλει *a priori* τον ηγεμόνα χριστιανό και πιστεύει ότι αυτός έχει την υποχρέωση να βοηθά στη διάδοση και τη στήριξη της θρησκείας. Θεωρεί έτσι δεδομένο το καθήκον του ηγεμόνα να προστατεύει την επίσημη θρησκεία, που είναι η Ορθοδοξία. Ίσως με τις απόψεις του αυτές να επιδίωκε να ευαισθητοποιήσει περισσότερο την αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β΄ για το εθνικό θέμα και να μην την αφήσει να αποστασιοποιηθεί από αυτό εξαιτίας μιας πλήρους ανεξιθρησκίας, όπως ο Locke υποστήριζε για τον ηγεμόνα και όπως η ίδια ίσως επιθυμούσε, πιθανόν επηρεασμένη από τις διαφωτιστικές απόψεις της Δύσης και κυρίως του Βολταίρου. Ήθελε, ίσως, να την κάνει να διατηρήσει ζωηρό το ενδιαφέρον της για τον ορθόδοξο χριστιανισμό,⁶⁶ προκειμένου να παρεμποδίσει την εξάπλωση της παπικής προπαγάνδας στα Βαλκάνια και παράλληλα να ενισχύσει την πολιτική προστασίας των υπόδουλων και καταπιεσμένων από την τουρκική αυθαιρεσία.

Το Σχεδιάσμα του Βούλγαρη είναι από τη μια μεριά μια διδασκαλία για την ανάγκη συνύπαρξης και συνεργασίας των λαών παρά τις θρησκευτικές διαφορές που τους χωρίζουν και από την άλλη μια στήριξη του ποιμαντικού και αποστολικού έργου των επισκόπων και των ηγεμόνων στο πλαίσιο της αποστολικής διδασκαλίας: «ὁ Θεὸς πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν» (Α Τιμ. 1,4).

Η *Epistola* του Locke και το Σχεδιάσμα του Βούλγαρη έχουν, πέρα από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, κοινή αφετηρία και πρόθεση. Συνιστούν μια πολύ θετική πρόταση διασφάλισης της συνειδησιακής ελευθερίας, της οποίας η ύπαρξη θα έχει ως αποτέλεσμα τη διασφάλιση της κοινωνικοπολιτικής ειρήνης και την αποφυγή βίας και συγκρούσεων με την «ανοχή» της θρησκευτικής διαφορετικότητας. Διαπιστώσαμε ότι η άποψη του Βούλγαρη δεν είναι στον ίδιο βαθμό φιλελεύθερη με του Locke. Ο δεύτερος επιμένει στον χωρισμό της πολιτικής εξουσίας από την εκκλησιαστική, ενώ ο Βούλγαρης εμφανίζεται συντηρητικός και δεν

ονταν ούτε απαγορεύονταν από τον Θεό. Στη θρησκευτική λατρεία της αγγλικής παράδοσης κατέληξε να σημαίνει τα εξωτερικά στοιχεία, η τήρηση των οποίων δεν ήταν προϋπόθεση για τη σωτηρία της ψυχής· λ.χ. η νηστεία και η ενδυμασία (βλ. Γ. Πλάγγεσης, ό.π., «Εισαγωγή», σσ. 39-41). Τα «αδιάφορα πράγματα» ήταν πεδίο διαμάχης, αφού η πολιτική εξουσία μπορούσε να παρεμβαίνει στη μεταβολή, την καθιέρωση ή την κατάργησή τους χωρίς φόβο κακής ερμηνείας της δογματικής διδασκαλίας. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα διαμόρφωσε το πλαίσιο κάθε αυθαιρεσίας.

66. Ο Βολταίρος στο *Δοκίμιον* (σ. 69) επαινεί την Αικατερίνη Β΄ για τη θρησκευτική πολιτική της: «Κανένα βασίλειον δὲν ἠκολούθησεν οὕτως αὐτὴν τὴν γνώμην, ὡς ἂν Αἰκατερίνη ἢ Β΄. Οὐ μόνον αὐτὴ ἐστερέωσε τὴν ἀνοχὴν τῶν ἑτεροπίστων παρ' ἑαυτῆ, ἀλλ' ἐπεθύμησε καὶ τὴν δόξαν νὰ τὴν κάμῃ νὰ γεννηθῆ καὶ μεταξὺ τῶν αὐτῆς γειτόνων».

ανασκευάζει ούτε κρίνει την παραδοσιακή αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο ηγεμόνας έχει καθήκοντα απέναντι στη θρησκεία-χριστιανισμό, τα οποία οφείλει να εκπληρώσει όπως περίπου ένας επίσκοπος. Τελικά, ο Βούλγαρης, όπως σ' όλο το συγγραφικό του έργο, και στο έργο αυτό αποκαλύπτεται βαθύς γνώστης των πολιτικών ιδεών και πνευματικών ζυμώσεων που συντελούνταν στη Δύση κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού, αν και τηρεί σε κάθε περίπτωση στάση εκλεκτική. Πιστεύει πως η Εκκλησία, στον βαθμό που αποτελεί ενοποιητική δύναμη για το ελληνικό στοιχείο, δεν θα μπορούσε να τηρεί στάση «άνοχης» που ν' αγγίζει την αδιαφορία απέναντι στο ζήτημα της θρησκείας.

Πανεπιστήμιο Πατρών

Ι. Γ. ΔΕΛΛΗΣ